

Jegyzet néhány északkeleti tájszóhoz

Az alábbi megjegyzések Fodó Sándornak „Szláv jövevénytörzsek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban” című tanulmányához csatlakoznak. Lényegében véve a lektori jelentés elkészítése során bukkantak elő. Minthogy magam is az északkeleti magyar nyelvjárásokat ismerem legjobban — annak szatmári területét —, igen érdekes volt olvasnom a közeli Kárpátalja tájnyelvéből vett anyagot.

Nem az volt a célom, hogy közelebről a származtatások kérdésében szálljak vitába a szerzővel, hiszen egyetértünk abban, hogy e vidék magyar nyelvjárásainak még számos eleméről kell kiderítenie a kutatásnak a közelebbi származást, a feltehető magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás bizonyításaként. Inkább csak arra törekedtem, hogy e közeli, de mégis — a hasonlóságok mellett — sok eltérést mutató nyelvjárásokat segítsem szembesíteni, jelezzem, ha a szatmári, szamosháti nyelvjárás is ismer egy-egy kárpátaljai elemet, s így az elterjedés határait megnagyobbítsam. Máskor meg éppen az válhatik érdekessé, hogy a közelség ellenére elemi használati tárgyak neve is egészen másként alakul: Úgy érzem, erre sem árt rámutatni.

Örömmel tapasztaljuk, hogy kárpát-ukrajnai magyar nyelvész kollégáink nagy lendülettel és eredményesen kutatják a magyar és ukrán nyelvi érintkezések történetét és hatásait. Részletes kérdőlistákkal járják a terület falvait, hogy adataikat térképre vetítve alkossanak képet a nyelvi jelenségek földrajzi elterjedéséről. Kívánatos lenne, hogy ezeket az adatfeltárásokat ne korlátozzák az országhatárok: ahogyan a Magyar Nyelvatlasz adatgyűjtőinek módjuk volt a Szovjetunióban és Romániában is kikérdezni kérdőívüket, lehetőséget kellene teremteni kárpát-ukrajnai kollégáink számára is a magyarországi munkához. Mi a legnagyobb örömmel támogatnánk fáradozásait. Megjegyzem még, hogy az alábbi jegyzetekhez — az illetékesek szíves hozzájárulásával — felhasználtam az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagát is.

*

Cuhál — Bár FODÓ ezt a szót csak a kárpátontúli magyar nyelvterület legkeletibb falvaiból adatozza, feltehetőleg jóval nagyobb az elterjedtsége — főleg a magyar—szlovák nyelvhatár menti magyar nyelvjárásokban. Magam a Szatmár megyei Gacsály nyelvjárásából ilyen adatokat gyűjtöttem rá: „*Mic (=mit) cohál abba a hammaszba?*”; „*Cohálni ezen a sárom befele másnál (=máshoz), vágni (=dagasztani) a sárt!*” Az első szótag nyíltabb magánhangzója természetesen nem akadály a *cuhál:cohál* azonosságának: a FODÓ ajánlotta etimológiát elfogadva a gacsályi alak egyfokos nyíltabbá válással magyarázható. Inkább azon csodálkozhatunk, hogy a SzamSz. egyik alakváltozatot sem ismeri.

Talán ide vonható az a — területileg messze szakadt, s nem is egészen pontosan értelmezhető — *cohol* ige, amelyet Szolnokról közöl BETKOVSKI (Ethn. LXV, 91): „ha az égő naptól felforrósodott homokzátonyon ingben *coholták volna* egész nap azt a kb. 120 kg súlyú taliga homokot. . .” — További vizsgálatot igényelne a palóc vidékről feljegyzett *cohol* ’nógat’ (Nyr. XXIII, 94), a komáromi *cuhál* ’biztat’ (MNY. XXIX, 122); a szintén palócsági *felcohol* ’álmából felkelt’ igék kapcsolata szavunkkal. Gyanús, hogy ezek is a szlovák nyelvhatár közeléből valók, viszont jelentésük alapján az sem zárható ki, hogy a *co!*, *cu!* állatúzó szó származékai. — A bukovinai *cuhál*, *cuhár* ’zsák’ jelentésű főnevek (vö. Ethn. LX, 254; DÉGH, Kakasdi népmesék 76, 433) már biztosan kizárhatók szavunk családja köréből.

Kazup. — A szónak FODÓ által Técsőről idézett jelentését nem ismerem, ennek ukrán származtatását lehetségesnek tartom. Csak melleleg utalnék rá, hogy a Szamosháton ma már csak a *kazuppól* ’otromba, nagy lábbeliben csoszogva, nehézkesen jár’ jelentésben fordul elő. A *kazup* főnév sem ’kéregből összefűzött zsákocska’ (SzamSz.); ’kéreg-edény’, sem ’bőszárú, otromba csizma’ jelentésben nem fordul elő Szatmár általam ismert falvaiban. A kéregedényről CSÜRY is csak mint hajdan volt használati tárgyról beszél (i. h.). A *kazup* fenti két jelentése (kéregedény; otromba csizma) közül érzésünk szerint hiányzik egy láncszem: nincs adatunk e vidékről a fakéregből készült lábbeli egykori létezéséről. A „nyírfakéreg bocskor” nemcsak a folklórban, hanem a tárgyi néprajzi realitások sorában is fellelhető számos vidékünkön (vö. pl. GUNDA B., Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956, 32 stb.), elképzelhető tehát, hogy az ukrán s a vele érintkező északkeleti magyar nyelvjárások is ismertek valaha ilyen tárgyat. Ezt feltéve a *kazuppól* korábbi jelentése lehetett: ’kéreg-bocskorban jár’; ebből fejlődhetett ’kezdetleges, hitvány, ormótlan, nem lábhoz szabott lábbeliben jár’, illetőleg ’zajjal jár’ (Nyr. XXVIII, 280 — Zilah); ’bőszárú csizmában nagy zajjal, hüpögve jár’ (SzamSz.). — A kéregbocskor közbeiktatása nélkül a *kazuppól* fenti jelentését csak kissé körülményes okoskodással vezethetjük le a *kazup* ’kéregkosár’ főnévből: ’úgy megy, mint ha rendes lábbeli helyett kéregkosárt húzott volna a lábára’; ’csoszogva, kopogva, nehézkesen jár’.

Kucik. — Feltűnő, hogy az MTsz. gazdagon adatolt *kucik* szócikkében nem szerepel ’a szájszöglet kipállása’ jelentés; csupán ’kuckó’, ’kemencepadka’ és ’kis tűzhely’ értelmű adatokat sorol fel. Ezt a hiányt pótolja az ÚMTsz. adattára, amelyben Nagybózsva, Sárospatak, Nyírtura, Tunyogmatolcs és Szinérváralja nyelvjárásából találunk adalékot a *kucik* szóalak ilyen jelentésére. A *kutyik* alakváltozat hasonló jelentését az MTsz. egy palócsági adattal ismeri (de külön címszó alatt számon tartja a *kutyika* szót is hasonló jelentéssel Nógrád és Hont megyéből). A *kutyik* ’szájfájás’ (illetőle ennek *kutyika* változata) az ÚMTsz. adattárában ugyancsak több palóc község mellett a Pest megyei Aszódról és Nyíregyháza mellől is adatolva van.

A fenti szótövek -s képzős változatai — *kucikos, kutyikás* — szintén előfordulnak a palócos és keleti magyar nyelvjárásokban 'pállott szájú' jelentésben az ÚMTsz. anyagában Ipolygyerk, Mezőberény, Hügyag, Zemplén m. és Beregszász nyelvjárásában. Én is találkoztam vele *kutyikos* formában egy szatmárcsekei adatközlőm kiejtésében. Ez azért volt meglepetés számomra, mert egyébként a Szamos—Tisza közt másutt nem hallottam. Utólag azonban kiderült, hogy adatközlőm a Nyíregyháza melletti, szlovákos lakosságú Nyírszőlősről származott el.

Bár az eddig összegyűlt adatok nem elég nagyszámúak, úgy látszik, a szó-belseji *c*-t tartalmazó alakváltozatok inkább a keleti nyelvjárásokra, a *ty*-t mutatók pedig a palócos, szlovákos vidékekre lokalizálhatók. Érdeemes lenne megvizsgálni: valóban mutatnak-e területi eltérést a változatok; s hogy honnan származnak a különbségek, nincs-e mögöttük más-más forrásnyelv vagy külön átvétel. Ha meg belső hangfejlődés húzódik meg mögöttük, bizonyára érdemes lenne a többi *c:ty* szembenállás összegyűjtésével közelebb férkőzni e két hang máig sem egészen felderített történetéhez (vö. BÁRCZI, Hangtört². 111—2).

A *kucik, kutyik* és származékai kétségtelenül szláv eredetűek. Azt is érdemes azonban megjegyezni, hogy a velük megnevezett jelenségekre megvolt és legtöbb nyelvjárásunkban ma is él az eredetibb — bár szintén szláv eredetű — *zabla, zabolá* szó. A Szamosháton is ez az uralkodó forma, de megtalálható a Székelyföldtől az Ipolyságig (vö. MTsz.). Elterjedtségére jellemző, hogy felveszi az Értelmező Szótár is a *zabla* jelentései közé — igaz, tájnyelvi jellegére utalva —: „Pállás, pállottság a száj szélén, szögletében”. E jelentés kialakulása a mögötte meghúzódó szemlélet alapján könnyen érthető: ahogyan a zablát viselő ló szájszögletében a nyál, hab, tajték kifolyva fehéres színű lepedéket képez, ehhez hasonló tünete van a szájszöglet kipállásakor fellépő gennyes kisebesedésnek: az ember szájszöglete tehát hasonló a zablát viselő lóéhoz, mindkettő *zablás, zabolás*; maga a tünet ebből visszakövetkeztetve: *zabola, zabla*.

Az is lehet azonban, hogy az átvitel nem ilyen közvetlen volt. Erre figyelmeztet az egyik példamondatom, amelyet Szamár megyében jegyeztem fel: „Nézzétek mán eszt a fíjut, hát ez ojan zabolás, mint ety fecskefíjúuk!” Más esetekben is megfigyeltem, hogy a *zabola, zabolás* szavakat alkalmazták a fecske vagy veréb kicsinyeinek sárga színű csőrperemére is. Nehéz lenne tisztázni, hogy a lóról vett szemlélet előbb az emberre vagy a fecskére, madárra vitte-e át a kifejezést.

Kupa — kup — kuk. — A *kupa* tájszó etimológiájában nagy valószínűséggel igazat adhatunk FODÓnak. Úgy látszik, elég kiterjedt vidéken használatos, ezért feltűnő, hogy a szomszédos Szamosháton ismeretlen. Sajátos, hogy a kitűnő SzamSz. ezúttal ki is hagyja a szó egyik leggyakrabban használt jelentését a felsorolásból, éppen azt, amelyet FODÓ a *kupa* főjelentésének érez — helyesen: 'kenderrakás, kukoricaszár-rakás'. Hozzá kell tenni: rendszerint kévébe kötött kenderről, kukoricaszárról van szó, és a kévétet mindig *kúp* alakú

csomókba állítgatják össze: a kévék tövét tágabb körben földre állítva, hegyüket egymásnak támasztva. Más elrendezésű kévecsomó nem nevezhető *kukk*-nak. Ezért is helyesnek látszik a TESz. eljárása, amely a *kúp* címszó alatt tartja számon ezeket a változatokat is. A *kuk*, *kukk* adatait fényképpel illusztrálom a gacsályi kendermunkáról írt összefoglalásomban (MNYj. V, 105, 108, 109; 4. kép). Hajdúböszörményből való adatot is közöltek már rá (Nyr. LXXVI, 68); az ÚMTsz. további kéziratos adatokat ismer Hajdúhadházi-ról és a szatmári Nagyecsedről, Rozsályból és Csengerből.

Nem akarunk vitatkozni a TESz. származtatásával a *kúp* szó és családja vonatkozásában. Meggondolkoztató azonban, hogy erre a mezőgazdaságban gyakori kifejezésre csak 1713-tól vannak adatok, és a szótár mégis egyértelműen szerb-horvát és szlovén eredetűnek minősíti. Ha sikerülne a régi adatokat szaporítani és az élőket sűrítve térképre vetíteni, kiderülhetne, hogy ez a szavunk több kapcsolatban van egyéb *kupa* és *kukk* szavainkkal, mint jelenleg látszik.

Liszka — lécka. — A *kúp*-pal ellentétben a *lészka*, *lésza* szavakra bőséges adattárunk van mind a régiségből, mind a nyelvjárásokból. A színes hangzási változatokat két típusba sorolhatjuk: a *k-s* és *k* nélküli csoportba. Eszerint veszi őket a *lésza* vagy a *lészka* címszó alá az MTsz. és a TESz. is. További színező lehetőséget nyújt az első szótag magánhangzójának változatos megoldása a különböző nyelvjárásokban. Igen tarka a jelentés oldala is, de végső fokon visszajutunk egy 'vesszőfonadék' jelentéshez: úgy látszik ez a tárgy volt az, ami aztán a gazdálkodás különböző ágazataiba behatolva a halrekeszték és halfogó eszközök nevévé, a sövénykerítés típusainak megjelölőjévé, speciális célra formált vesszőfonadékok jelévé (kosár; szekérkas; aszalórács; gomolyaszárító stb.) alakult.

A kicsinyítő képzővel alakult *lészka* típust a TESz. északi szláv eredetűnek tartja, a *lésza* formájúakat inkább déli szláv szavakkal egyeztetni. Végső soron mindegyik mögött a mogyorócsérje szláv neve húzódik meg, mint az efféle eszközök fonására legalkalmasabb fafajta elnevezése.

A FODÓtól Császlócon feljegyzett *liszka* ukrán eredete a TESz. alapján is valószínű. A SzamSz. *lécka* adata is az északi szláv eredetű típust képviseli, és származékaiból ítélve elég régi jövevény a nyelvjárásban. Jelentése azonban szűkebb: csak a juhtenyésztésben alkalmazott könnyű, hordozható karám nevéként él; anyagát tekintve pedig már nem vesszőfonadék, hanem lécekből összeszegelt készítmény. Kérdés: vajon ennek következménye-e a szóbelseji *c:sz* megfelelés — tehát a *léc* szó hatására fellépő népetimologikus fejleménye-e a szó —, vagy az egyébként nem lehetetlen *sz>c* affrikáció eredménye (vö. BÁRCZI, Hangtört². 111—2).

SEBESTYÉN ÁRPÁD